

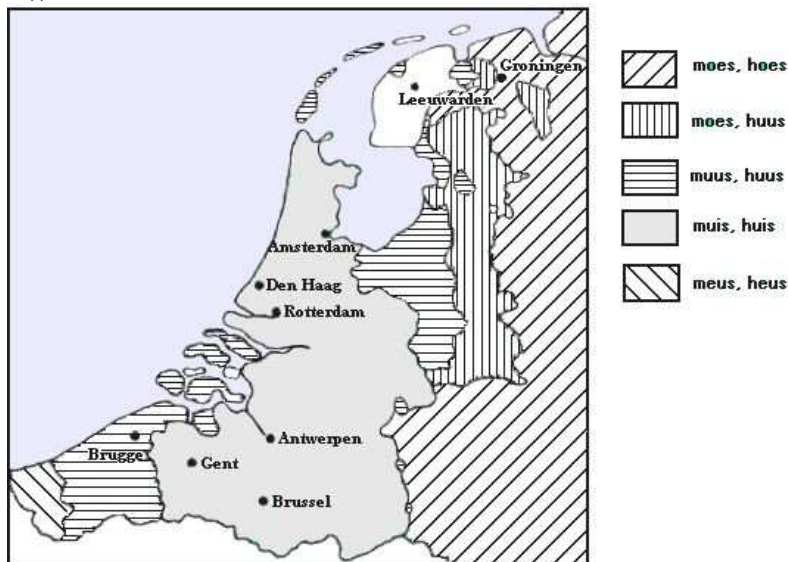
Taalvariatie in Nederland: Fonologische Atlassen

Marc.van.Oostendorp@Meertens.KNAW.nl

1/3 november 2004

1 Fonologische atlassen van het Nederlands

Verschillen in uitspraak van woorden horen tot de opvallendste karakteristieken die dialecten van elkaar doen verschillen: wij zeggen *moes*, jullie zeggen *muis*, zij zeggen *muus*. We zouden deze verschillende uitspraken nu op de kaart kunnen zetten, zoals de dialectoloog G.G. Kloeke deed op misschien wel de beroemdste kaart uit de Nederlandse dialectwetenschap (in Kloeke (1927)):

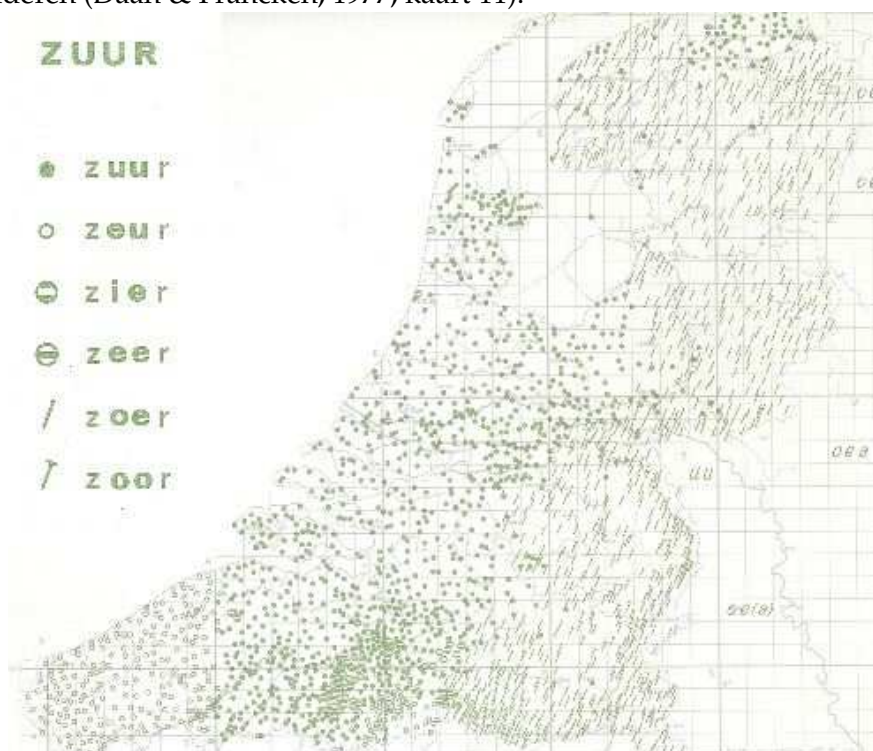

Volgens Kloeke kon het hier getekende patroon als volgt begrepen worden. De oudste vormen zijn *moes*, *hoës*. In Holland veranderden deze woorden (onder invloed van Brabantse immigranten) op een bepaald moment in

de zestiende eeuw in *muus*, *huus*, en enige tijd later in *muis*, *huis*. Omdat Holland economisch het sterkste gewest was, had de taal in deze streek de meeste prestige. Vanuit deze streek kon de nieuwe uitspraakvorm expanderen naar steeds verder weg liggende regio's. De titel van Kloekes boek werd ook wel afgekort tot *De Hollandsche Expansie*. Die expansie gebeurde kennelijk op een woord-voor-woord-basis: het woord *huus* werd eerder overgenomen dan *muus* en daarom vinden we geen dialecten waarin je *hoes* zegt en *muus*.

Kloeke stelde met zijn argumentatie een model voor de omgang met kaartmateriaal in de dialectologie. Interessant is bijvoorbeeld het laatste punt — dat hij een gat in het systeem probeerde te verklaren; probeerde te achterhalen waarom een bepaalde logische mogelijkheid niet voorkomt. Een ander belangrijk punt is dat hij de structuur van het dialectgeografisch landschap probeerde te verklaren.

Hoewel ze gebaseerd zijn op observaties over klankverandering, betreffen Kloekes bevindingen vooral de sociale aspecten van taalvariatie en taalverandering (taalverandering komt uit sociaal-economische centra, woorden kunnen één voor één onderhevig zijn aan verandering). Andere dialectologen hebben later opgemerkt dat er uit precies dit verschijnsel ook zaken kunnen worden geleerd over de fonologische (of fonetische) conditionering van klankverandering. Dat blijkt bijvoorbeeld als we de volgende kaart bestuderen (Daan & Francken, 1977, kaart 11):

We merken op dat de vorm **zuir* ten enen male ontbreekt, maar dat er

andere vormen te vinden zijn zoals *zoor*. Dit hangt waarschijnlijk samen met twee algemene eigenschappen van de /r/ in het Nederlands:

1. Voor een /r/ vinden we geen diftongen in dezelfde lettergreep: **laur*, **puir*, **eir*,
2. Klinkers voor een /r/ hebben de neiging iets lager te worden (ze worden uitgesproken met een opener mond). Vergelijk bijvoorbeeld de klinkers in *zee*, *Ko*, *beu* met die in *zeer*, *Koor*, *beur*

De dialectologische evidentie laat zien dat het bovenstaande niet zomaar toevallige eigenschappen zijn van het Nederlands; ze blijven ook staan als we een groter variatiegebied bekijken. Merk overigens op dat we om deze observaties te doen niet echt naar de kaart hoeven te kijken; een blik op de legenda is voldoende: we hoeven in dit geval alleen te weten wat de bandbreedte van de variatie is; hoe deze zich geografisch verspreid is minder van belang.

We hebben nu bovendien stilzwijgend een stapje gezet van diachronie (klank A verandert in klank B onder omstandigheid O) naar synchronie (klank A komt alleen voor in omstandigheid P). Dat laatste is immers de focus van veel modern taalwetenschappelijk onderzoek. Hieruit komt al een ding naar voren: voor veel synchroon onderzoek is het minder evident van belang om de precieze geografische verhoudingen te kennen dan voor diachroon onderzoek. Hieronder zullen we nog nader op deze kwestie ingaan.

Het is niet zo vreemd dat de aandacht van dialectologen naar die klankverschillen uitgaat omdat de verschillen vrij opvallend zijn. Daar kwam zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw nog bij dat de fonologie in theoretisch opzicht de meest geavanceerde tak van de taalwetenschap was. De grootste taalatlassen van de twintigste eeuw, de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) en het Goeman-Taeldeman-Project (GTP) richtten zich dan ook voornamelijk op dit soort verschijnselen. In dit college gaan we in op die twee atlassen.

2 De Reeks Nederlandse Dialectatlassen

De Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND) doet verslag van een groot-schalig en langdurig dialect-geografisch onderzoek, dat in totaal bijna zestig jaar in beslag heeft genomen (van 1925 tot 1982). De grote inspirators van het project waren de bekende dialectologen E. Blankaert en Willem Pée (Universiteit Gent). De onderzoeker was meestal vertrouwd met de desbetreffende streek. Het Zeeuwse deel (deel 5) werd bijvoorbeeld samengesteld door P.J. Meertens, de eerste directeur van het Meertens Instituut en van afkomst een Zeeuw, en het Noord-Hollandse deel (deel 13) door J. Daan, lange tijd het hoofd van de afdeling Dialectologie van het instituut.

Het was de bedoeling 'levend' — dat wil zeggen: daadwerkelijk gebruikt — dialectmateriaal in België en Nederland te verzamelen. Ook de Friese dia-

lecten werden tot het onderzoeksmateriaal gerekend. De bedoeling was dat verschillende opnameplaatsen niet meer dan vijf kilometer uit elkaar lagen. In totaal zijn er 1956 verschillende plaatsen bezocht. Hier werden de 'vertalingen' van dezelfde 141 dialectzinnen genoteerd in een fonetisch alfabet. Hieronder volgen een paar voorbeelden, met vertalingen in de drie Amsterdamse dialecten die in de RND onderscheiden worden (een paar kleine details heb ik veranderd vanwege technische problemen met het font):

1. Als de kippen een sperwer zien, zijn ze bang.
  - a) Spaarndammerbuurt: as tə kipə ən spɛrwər sɪn -- sɛ'in sə of bɪəsə bɑŋ
  - b) Kattenburg: az də kipən ən spaəwər zɪ'n zə'ɪn zəbɑŋ
  - c) Jordaan: aʒe də kipən ənə spærəwər sɪ'n də bɛnəsə bɑŋ
2. Mijn vriend is de bloemen gaan begieten.
  - a) Spaarndammerbuurt: mɛin fri'nt ɪz də blʊmətjəs ɣɑ'n bəgitə
  - b) Kattenburg: mə fri'nt - of məŋkamərâ't ɣɛ'ftə bluməwâ'tər
  - c) Jordaan: mæ' vri'ənt ɪstə blʊmə ɡan ɡɪ'tə

Van sommige woordgroepen werden vervolgens kaartjes gemaakt. Het onderstaande is een voorbeeld voor de woordgroep 'mijn vriend' in het zuidwestelijke deel van Noord-Holland (de onderste drie notities zijn voor Amsterdam):

De Amsterdamse data zijn om een aantal redenen problematisch, en deze problemen zijn kenmerkend voor de problemen die we tegenkomen in het RND-materiaal:

1. De opnamen in de Spaarndammerbuurt zijn uit 1949; wanneer de andere opnamen gemaakt zijn staat niet genoteerd. De spreker uit de Spaarndammerbuurt was bij de opname een 24 jaar oude man, de sprekers uit Kattenburg waren twee vrouwen van 75 en 76 jaar, en de spreker uit de Jordaan een 69-jarige man. Het is dus niet duidelijk of de genoteerde verschillen moeten worden toegeschreven aan verschillen in dialect, in geslacht, in leeftijd, of in het jaar van opname (het oudste materiaal van de RND stamt uit de jaren 20, het jongste uit de jaren 70). (In het traditionele dialectologische werk werd dit minder belangrijk geacht, omdat men ervan uitging dat men onderzoek kon doen naar hét dialect van een bepaalde plaats.)
2. In de inleiding wordt opgemerkt dat de opnamen voor Amsterdam, anders dan die voor de rest van Noord-Holland, gemaakt zijn door E. Blancquaert (in plaats van Jo Daan). In de inleiding wijst Daan erop dat “een aantal verschijnselen in deze opnamen [haar] verwonderen” en dat zij deze waarschijnlijk anders genoteerd zou hebben. Bijvoorbeeld spreekt ze haar verwondering uit over het voorkomen van [i] waar zij [ɪ] zou verwachten. Dit laat zien dat er geen eenduidig protocol was en dat met name de gegevens uit verschillende delen alleen met voorbehoud met elkaar vergeleken kunnen worden.
3. Doordat de opdracht was ‘vertaal deze zinnen in uw dialect’ zijn morfologische, fonologische en syntactische factoren door elkaar gaan lopen. Ze zitten elkaar soms in de weg. Zo kunnen we niet achterhalen hoe de beklemtoonde klinker in *gieten* luidt in het dialect van de Jordaan, omdat de informant ervoor gekozen heeft een andere constructie te gebruiken.
4. Het is bovendien niet helemaal duidelijk waarom precies de 141 zinnen zijn afgevraagd die er zijn gevraagd. Doordat met deze zinnen alle mogelijke doelen gediend moesten worden, is uiteindelijk voor veel concrete vragen waarschijnlijk aanvullend onderzoek nodig.

Met al deze problemen blijft de RND overigens nog steeds het volledigste overzicht over taalvariatie rond het midden van de twintigste eeuw dat we hebben, en een onuitputtelijke bron van onderzoek.

3 Het Goeman-Taeldeman Project

Al terwijl men de RND nog aan het afronden was (midden jaren zeventig), begonnen de Nederlandse dialectologen te voelen dat er een opvolger no-

dig was, een dialectatlas die beter zou aansluiten bij de nieuwe theoretische inzichten uit onder andere de generatieve grammatica en de sociolinguïstiek.

Goeman & Taeldeman (1996) beschrijven de overwegingen die hebben geleid tot de opzet van het nieuwe project, en de overwegingen die bij de samenstelling een rol hebben gespeeld. We vatten ze hier samen:

- Ongeveer 1900 items (vooral onverbogen en verbogen woorden, maar ook veel woordgroepen en enkele zinnestelsels)
  - Beperking tot de zogenoemde *erfwoordenschat* omdat deze over de meeste dialecten vergelijkbaar zal zijn
  - Streven om alle verschijnselen uit de Nederlandse dialectgebieden via de vragenlijst bestudeerbaar te maken
- 622 meetplaatsen in Nederland (inclusief Fryslân), Vlaanderen en Frans-Vlaanderen
  - Het taalgebied is onderverdeeld in min of meer homogene kerngebieden en overgangsgebieden; in de laatste zijn meer meetpunten opgenomen
  - Het streven naar de NORM (Non-educated Older Rural Male) wordt losgelaten
  - Wel werd gestreefd naar een zekere homogeniteit van het informantbestand: deze waren autochtonen van tussen de 50 en de 75 jaar, die volgens eigen opgave zelf het dialect nog gebruikten

Het veldwerk voor het nieuwe project is aanmerkelijk sneller gedaan, maar heeft toch nog ongeveer twee decennia gekost: het Nederlandse deel van het taalgebied is onderzocht in de jaren tachtig, het Vlaamse deel in de jaren negentig. Op basis van het verzamelde materiaal wordt een Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten uitgegeven (FAND). De eerste twee banden hiervan (over korte en lange klinkers) zijn inmiddels verschenen; het derde deel verschijnt eind 2004. (Dan verschijnt ook het eerste deel van de Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten, MAND, die gebaseerd is op dezelfde gegevensverzameling en later in dit college zal worden behandeld.) Ook de gegevensverzameling zelf is inmiddels elektronisch beschikbaar, bijvoorbeeld via de website van het Meertens Instituut (<http://www.meertens.nl/>)

Veel van de verschillen tussen de opzet van de RND en van de FAND kunnen worden begrepen uit een verschil in taalkundige focus. Waar de RND vooral gebaseerd was op historisch onderzoek: hoe hebben de dialecten zich in de loop van de tijd ontwikkeld, probeerde men zich bij de opzet van het Goeman-Taeldeman Project (zo genoemd naar de Nederlandse en de Vlaamse leiders van het project) te laten leiden door moderne vragen. Goeman & Taeldeman (1996) noemen onder andere:

1. In welke mate zijn klanksystemen harmonisch/economisch georganiseerd? [...]

2. Hoe courant komen bepaalde types van klanktegenstellingen voor (b.v. bij vocalen: [voor] - [achter] en bij voorvocalen: [gespreid] - [gerond]) [...]

Deze vragen behoeven mogelijk enige toelichting. We kunnen voor elke taal of elk dialect de klinkers inventariseren. Voor het standaard-Nederlands vinden we bijvoorbeeld de volgende klinkerverzameling (exclusief de sjwa, [ə]):

(1)

gespannen/lang				ongespannen/kort			
	voor gespreid	voor gerond	achter		voor gespreid	voor gerond	achter
hoog	i	y	u	hoog			
midden	e	ø	o	midden	ɪ	ʏ	ɔ
laag			a	laag	ɛ		ɑ

Het is een belangrijke theoretische vraag wat de status is van dit soort tabellen. Er zijn bijvoorbeeld onderzoekers die volhouden dat ze de neiging hebben 'symmetrisch' te zijn en dat gaten die zich ergens in een tabel dreigen voor te doen onmiddellijk zullen worden gestopt. We kunnen dit soort vragen onderzoeken door de klinkersystemen van alle Nederlandse dialecten, bijvoorbeeld op de bovenstaande manier, op een rijtje te zetten. Op diezelfde manier zouden we kunnen onderzoeken in hoeverre het toevallig is dat zich in het bovenstaande rijtje gaten voordoen bij de hoge korte klinkers; zijn er dialecten die deze gaten vullen? (Het antwoord is overigens ja; er zijn zelfs dialecten die alle gaten in het Standaardnederlandse systeem lijken te vullen).

4 De Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten

Het is misschien duidelijk dat het ook voor het beantwoorden van dit soort vragen niet strikt noodzakelijk is om te weten in welke plaats welk klinkersysteem precies gehanteerd wordt. Het enige dat we nodig hebben is een inventaris van alle klinkersystemen van de Nederlandse dialecten. Het wekt daarom misschien ook geen verbazing dat de auteurs van de eerste delen van de FAND (J. Goossens uit Leuven en J. Taeldeman en G. Verleyen uit Gent) uiteindelijk toch voor een heel andere opzet hebben gekozen dan werd aangekondigd in Goeman & Taeldeman (1996).

Feitelijk heeft ook deze atlas een diachrone inslag. In het commentaar wordt over het algemeen enkel (maar zeer uitvoerig) ingaan op de klankveranderingen die zich her en der hebben voorgedaan. De FAND is hiermee wel een zeer nuttig naslagwerk geworden voor iedereen die geïnteresseerd is in de manier waarop de Nederlandse dialecten zich in hun klanksysteem

Het taalgebruik is nogal technisch en behoeft daarom waarschijnlijk enige uitleg. Van belang zijn twee eigenschappen van de *s*: het is een fricatief (een wrijfklank) en hij is alveolair (hij wordt gearticuleerd vlak achter de tanden). Het eerste zorgt ervoor dat de oorspronkelijke lange klinker minder snel korter wordt gemaakt in gebieden (zoals in Groningen) waar dit anders wel gebeurt. Het alveolaire karakter van de medeklinker heeft ervoor gezorgd dat de *oe* vaker een *uu* werd dan in andere woorden. In beide gevallen gaat het dus over de volgende medeklinker die invloed heeft op de klankverandering; invloed van de voorafgaande medeklinker (in dit geval de *m*) wordt eigenlijk nooit aangetroffen (in ieder geval is dat een stilzwijgende aanname van de FAND).

Deze kaart geeft dus inzicht in de mogelijke ontwikkelingen die een bepaalde klinker in een bepaalde fonologische context heeft meegemaakt in het Nederlandse taalgebied. We krijgen op deze manier echter *geen* inzicht in synchrone vragen als de hierboven aangehaalde, over de structuur van het Nederlandse klinkersysteem. Het is vrijwel onmogelijk om generalisaties op te stellen aan de hand van kaarten die ieder voor zich alleen de huidige realisaties van enige Westgermaanse klinker bevatten. Om de klinkerinventaris op een bepaalde opneemplaats te reconstrueren, moet de onderzoeker alle kaarten uit Band 1 (met die klinkers die oorspronkelijk kort waren) en Band 2 (met die klinkers die oorspronkelijk lang waren) bestuderen. Dat is zelfs nodig als hij zich beperkt tot bijvoorbeeld alleen de korte klinkers in een bepaald dialect, omdat oorspronkelijke lange klinkers natuurlijk in een bepaald dialect best in sommige omstandigheden verkort kunnen zijn geraakt.

5 Een synchrone atlas

Naast de dataverzameling die de RND in essentie is, en de diachroon gerichte FAND zou je kunnen zeggen dat er ook behoefte is aan een meer synchroon gerichte atlas. Nu lijkt het niet erg reëel om te verwachten dat er op korte termijn weer op grote schaal veldwerk gedaan zal worden, en tot op zekere hoogte is dat gelukkig ook niet nodig. Het materiaal van het GTP is namelijk niet alleen beschikbaar in de vorm van de FAND, maar ook in de vorm van een elektronische database, waarin alle gegevens zijn opgeslagen.

Bibliografie

- Daan, Jo & M.J. Francken (1977). *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Kaarten en tekst*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Goeman, Ton & Johan Taeldeman (1996). 'Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten'. *Taal en Tongval*, 48, 1: 38–59.

Kloeke, G.G. (1927). *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*. Noord- en Zuid-Nederlandsche dialectbibliotheek ; 2. Nijhoff.

Huiswerkopdracht

Schrijf het klinkersysteem op van enige jou bekende niet-standaardtalige variëteit van het Nederlands volgens het systeem dat in deze syllabus is gebruikt. Spreek je zelf alleen maar standaardtaal, gebruik dan een informant (een medestudent, familielid, enz.) en probeer deze zoveel mogelijk vormen te ontlokken. Wat zijn de verschillen?

Woensdag: Practicumcollege Goeman-Taeldeman Project

In dit college gaan we het materiaal van het Goeman-Taeldeman Project vanaf de website van het Meertens Instituut omzetten in enkele eenvoudige maar goed gelijkende kaartjes. De bedoeling is om inzicht te krijgen in de aard van het materiaal, te zien hoe geografische patronen zich aftekenen en te leren hier generalisaties over te maken.